

УДК 94 (477.6+43+492): 286.12 "18/19"

Белікова М.В.

ОСВІТА В МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЯХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

У статті реконструйовано розвиток освіти в менонітських колоніях півдня України (1789-1917). Висунуто гіпотезу, що громадські навчальні заклади менонітів були частиною соціальної програми, яка традиційно здійснювалася менонітами і була зумовлена їх ментальністю.

Ключові слова: освіта, меноніти, Південна Україна.

В статье реконструировано развитие образования в меннонитских колониях юга Украины (1789-1917). Выдвинуто гипотезу, что общественные учебные заведения меннонитов были частью социальной программы, которая традиционно осуществлялась меннонитами и была обусловлена их ментальностью.

Ключевые слова: образование, меннониты, Южная Украина.

It was reconstructed the development of education in the Mennonite colonies of the south of Ukraine (1789-1917) in the article. The author put forward the hypothesis that Mennonites' public educational institutions were part of the social programme which has traditionally been given by Mennonites and was due to their mentality.

Key words: education, Mennonites, Southern Ukraine.

Освіта та релігія традиційно відігравали провідну роль у збереженні й трансформації культури менонітської спільноти Південної України [23]. Школа в менонітських колоніях кінця XVIII – початку XX ст. вивчалась в контексті історії російських німців, освіти німців. Дослідники зазначали відмінності освіти менонітів, католиків, лютеран, спричинені їх конфесійністю [38; 46, с. 78]. Існують окремі публікації, присвячені жіночим навчальним закладам, школам та центральним училищам, навчальним закладам для глухонімих в менонітських колоніях [32; 46; 53], але спеціального дослідження, присвяченого розвитку освіти у менонітів півдня України на сьогодні не створено.

У XIX ст. першими дослідниками, які звернули увагу на розвиток освіти в німецьких і менонітських колоніях Південної України були О. Клаус та П. Каменський. О. Клаус критично відносився до питання про роль духовенства у розвитку початкових навчальних закладів в колоніях, але більше уваги приділив лютеранським і католицьким навчальним закладам [38; 39], П.Каменський наводив цінні фактичні дані стосовно розвитку шкіл у менонітів Катеринославської губернії [37]. На початку XX ст. П. Фрізен та Я. Штах писали про школи в колоніях. Наукова цінність їх праць полягає у збереженій фактичній інформації про навчальні заклади в менонітських колоніях [55; 60].

У 20-80-ті рр. ХХ ст. тема не розроблялась. Серед сучасних досліджень з проблеми відзначимо роботи Е. Плесської (Зебольд), С. Бобильової, І. Черказьянової [25; 46; 54].

Початок ХХІ ст. відзначається появою спеціальних дисертаційних досліджень з проблеми. І.Задерейчук вперше в українській історіографії створив комплексне дослідження з історії системи німецької освіти на півдні України 1789-1938 рр., з моменту появи і до ліквідації. Внеском І. Задерейчука в історіографію проблеми стала реконструкція системи освіти німців до 1917 р., включення до дослідження матеріалів стосовно німецької школи Кримської АРСР. Дослідник реконструював процес створення та діяльності навчальних закладів для жінок і глухонімих дітей, підготовки професійних кадрів [34, с. 20-21]. Він розкрив роль держави в розвитку системи освіти у німців на півдні України, дав оцінку місцю духовенства в розповсюдженні освіти серед німців регіону.

Об'єктом дисертаційного дослідження російської дослідниці І. Черказьянової стала початкова освіта сільського німецького населення Російської імперії. Дослідниця пішла далі в оцінці впливу державних, церковних і суспільних інститутів на розвиток початкової школи російських німців. Згідно її концепції суспільство й церква здатні були створити й підтримувати систему початкового, а на більш пізніх етапах і середньої освіти без участі держави, але успішність організації й розвитку системи залежала від ступеня взаємодії суспільних, церковних і державних структур [54, с. 6].

На думку І.Черказьянової, більш мотивоване відношення до шкільних проблем у менонітів у порівнянні з католиками та лютеранами німецького походження було зумовлене відсутністю «вертикалі влади» у менонітських громадах, особливим відношенням до влади, заснованим на специфіці віросповідання, більшою соціальною мобільністю й політичною гнучкістю. Це в свою чергу сприяло більш успішному розвитку менонітських шкіл [54, с. 24].

Документальні джерела, виявлені в Російському державному історичному архіві, державних архівах Запорізької та Одеської областей, поділені на актові, діловодні, статистичні, та опубліковані статистичні, законодавчі, наративні джерела стали джерельною базою нашої статті [1-22]. Метою є реконструкція розвитку освіти в менонітських колоніях півдня України (1789-1917). У дослідженні висунуто гіпотезу, що громадські навчальні заклади менонітів були частиною соціальної програми, яка традиційно здійснювалася менонітами і була зумовлена їх ментальністю.

Дане дослідження виконане в межах парадигми культурно-антропологічної історії, однією з ознак якої є використання здобутків інших наук, зокрема соціологічних теорій та методів [28. 30]. У статті застосовані теорія соціальної стратифікації та гендерна теорія. За теорією соціальної стратифікації освіта разом з заняттями, доходами, психологією, релігією, побутовими умовами є однією з ознак, за якою суспільство поділяється на “вищі”, “середні”, “нижчі” страти [29, с. 294-324; 44; 45]. З розробкою соціальної історії пов'язана гендерна теорія та гендерний аналіз, який був застосований автором для виявлення тенденції в еволюції соціального статусу

жінки в менонітській общині – зростанні освіченості жінок та розширенні їх прав у трудовій діяльності шляхом вивчення документальних джерел про їх навчання у середніх навчальних закладах [35; 48].

У менонітських общинах вважали, що діти мають отримувати обов'язкову початкову освіту. Саме тому в колоніях докладали спільних зусиль для створення початкових шкіл, які, як частина соціальної програми менонітів, фінансувалися громадами. Школи в колоніях виникали при заснуванні поселень або через рік-два після. Потреба в освіті у менонітів була прямим наслідком конфесіоналізму, тому що кожний протестант мав право тлумачити Біблію. Ця потреба проявилась на такому рівні, що будь-яке поселення формувалося в повній мірі лише тоді, коли в його центрі з'являвся шкільний дім з учителем [38, с. 139]. У цей час українські купці та міщани мало приділяли уваги освіті, а селяни не думали про навчання дітей. У 1838 р. в Мелітопольському повіті Таврійської губернії у менонітів на кожні п'ять осіб припадав один учень, тоді як у цілому повіті один – на 730 жителів [50, с. 327-328].

І.Черказнянова проаналізувала відношення німецького населення до традиційної школи та порівняла із селянами в болгарських і татарських поселеннях у 30-60-ті рр. XIX ст. Дослідниця дійшла висновку, що між татарськими й німецькими школами, до яких вона відносила школи менонітів, спільними були висока релігійність, обов'язковість навчання, залежність школи від духівництва. У той же час, обов'язковість навчання у мусульман поширювалася тільки на хлопчиків, а в німців і на дівчинок. У болгарських школах, навіть під натиском державних органів, не прищепилося обов'язкове навчання [54, с. 32]. Результати проведеного дослідницею аналізу свідчать про наявність мотивації в суспільстві німецьких колоністів в отриманні початкової освіти представниками обох статей.

В еволюції навчальних закладів менонітських колоній автором виділені етапи за принципом державного підпорядкування. На першому етапі, наприкінці XVIII – у 20-ті рр. XIX ст., були засновані перші школи, які знаходились під контролем Міністерства внутрішніх справ. Підчас другого етапу, наприкінці 30-х рр. XIX ст. – 1881 р., школи були підпорядковані Міністерству державного майна, заснованому у 1837 р. На третьому етапі, після оголошення Височайшого повеління 1881 р., відбулось підпорядкування усіх центральних училищ і шкіл Міністерству народної освіти.

Міністерство внутрішніх справ, якому були підпорядковані всі навчальні заклади менонітських колоній, мало свої установи – Новоросійську Контору Опікунства та Опікунський Комітет. У менонітських селах усе життя було організовано навколо релігійних обов'язків, тому і школи на місцевому рівні знаходились під контролем духовних старійшин [56, р. 75; 58, р. 51].

Перші будівлі початкових шкіл були пристосованими приміщеннями, де працював найнятий общиною вчитель-ремісник, тому що побудувати школу в перший рік не було коштів або не встигали [6, арк. 48]. Іноді писар учив дітей за невелику плату [6, арк. 18]. Будівництво спеціальних приміщень для шкіл у материнських округах відбувалося у 50-60-ті рр. XIX ст. [7, арк. 24]. Лише

Маріупольський округ, створений пізніше, ніж інші, мав можливості для їх першочергового будівництва [8].

У 70-ті рр. XIX ст. усі початкові училища мали власні приміщення. Шкільне приміщення складалося з кімнати вчителя і класної. У класній кімнаті були меблі – довгі столи і лавки. Статева сегрегація в шкільній освіті виявлялася в “неписаних правилах”: окремі ряди парт для представників різних статей.

Меноніти дотримувалися шкільних порядків, принесених із Західної Пруссії, але з’явилися і нововведення: школи спочатку розташовувались у пристосованих приміщеннях і були змішаними. Спільні початкові школи стали результатом еволюції у політиці громади відносно відділення однієї частини учнів від іншої за ознакою статі у порівнянні з Західною Пруссією. Навчання в початкових школах менонітських колоній було обов’язковим для хлопчиків від 7 до 14 років і для дівчаток – від 7 до 12 років. Навчальний рік розпочинався першого вересня і закінчувався першого травня [1, арк. 6]. При всій своїй елементарності початкові школи створювались у перші роки існування поселень, що свідчить про згуртованість та зацікавленість менонітських громад в письменності населення. У 1841 р. нараховувалось 17 шкіл у Хортицькому окрузі, 44 – в Молочанському та 4 – в Маріупольському [39, с. 29].

Початкові школи ставили завдання навчити елементарному – читати, писати, рахувати, це було необхідно, щоб стати повноцінними членами общини. У навчанні акцент робився на дисципліну, “зубріння”, каліграфію. В якості підручників використовували Біблію і Катехізис, у побуті і в початкових школах використовувався платтдойч [55, с. 77]. Урок починався зі співу молитви, найкращим вважався учень, який умів співати хорал [22, р. 98]. У доповненні до читання, правопису, арифметики вивчали релігію, співи, трудове навчання [15]. Єдиного учбового плану не існувало, кількість дисциплін у школі залежала від майстерності вчителя [62, р. 7].

Поруч з початковими школами в округах відкривалися середні навчальні заклади. Називались вони центральними училищами, тому що знаходились у центрі колоній і повинні були стати центрами для підготовки вчителів початкової ланки, писарів, бухгалтерів. Призначались вони лише для хлопчиків, які закінчили початкову школу [53, с. 100]. У першій половині XIX ст. були відкриті: 1820 р. – Орловське (з 1860 р. – Орловське центральне училище), 1835 р. – Гальбштадтське, 1842 р. – Хортицьке [36, с. 80], у 1873 р. – Наденфельдське центральне училище [56].

Викладалися Закон Божий, німецька, російська, іноземні мови, російська і всесвітня історія, географія, арифметика, педагогіка, читання, чистописання, співи. Мовою викладання була німецька [19, арк. 9-11; 26, с. 70-72; 51, с. 142, 144].

Перше покоління менонітів слабо знало російську мову, для другого покоління став характерним білінгвізм [27, с. 22; 53, с. 101] – одночасне володіння платтдойчем, німецькою літературною і російською мовами [22, р. 95-96].

У 1837 р. початкові і середні училища в менонітських колоніях перейшли у підпорядкування до Міністерства державного майна. На місцях навчальні

заклади контролювались власними світськими і духовними органами. Важлива роль у становленні рівня викладання в навчальних закладах належить Іоганну Корнісу [58, р. 50-51]. З 1831 р. нагляд над початковими школами в менонітських селах став його обов'язком, а в релігійному відношенні вони підпорядковувались менонітському церковному конвенту [56, р. 81].

У 1843 р. контроль над початковими школами перейшов до Хортицького і Молочанського сільськогосподарських товариств. У зв'язку з тим, що Корніс очолював Молочанське товариство, то він до своєї смерті в 1848 р. контролював школи. І. Корніс склав документи для удосконалення навчання: "Загальні інструкції, як усі групи шкіл поселень будуть навчатися і займатися одночасно" і "Загальні правила відносно навчання і поведження з учнями". Перший документ передбачав заняття з основних дисциплін (Закону Божого, читання, письма, арифметики, декламації, географії, каліграфії, співу), що було спробою забезпечити послідовність і одноманітність навчання. У другому документі йшлося про елементарні педагогічні принципи [56, р. 81].

Початкові й середні училища утримувалися общинами. Кошти на утримання менонітських шкіл складались зі зборів сільських товариств і платні за навчання, розмір якої визначався общинами [39, с. 430; 42, с. 26]. Школи в молочанських колоніях отримували від Бердянського земства 100 руб. на рік [26, с. 6].

У 60-ті рр. XIX ст. середні училища заснували свої фонди для покриття власних витрат. За розпорядженням Опікунського Комітету центральні училища внесли в Одеську Контору Державного Банку власні капітали під відсотки [9, арк.5-6; 11, арк. 5; 18, арк. 67, 69; 47]. Крім того, молочанські громади мали спеціальний капітал, відсотки якого вони відраховували на покращання матеріальної бази центральних училищ. Окремі центральні училища отримували грошову допомогу від лютеранських і католицьких німецьких товариств [18, арк. 13, 41].

У 1857 р. Опікунський Комітет разом з Директором училищ Таврійської губернії створили документ про заборону навчати дітей православної віри в центральних колоністських училищах, тому що в них не викладався Закон Божий православної віри. Така ситуація була спричинена поширенням серед навколишніх жителів протестантських ідей. Це викликало занепокоєння у православної церкви [22, р. 140-141]. Однак і після цього випадки навчання дітей православних, лютеран, католиків зустрічалися у середніх школах менонітів [1, арк. 8; 3; 22, р. 77]. Це було пов'язано з тим, що діти купців і чиновників користувалися можливістю отримати середню освіту у найближчих середніх училищах, а вони розташовувались у колоніях.

Обов'язковою умовою для вступу в середні училища менонітів було володіння німецькою мовою. Випадки навчання представників православної конфесії у середніх навчальних закладах менонітів свідчать про інтерації між представниками менонітської етноконфесійної спільноти і православної конфесії у середніх школах.

Плата за навчання в школах була різною. У середині XIX ст. початкові

школи (освітлення, опалення, продукти для вчителя) утримувалися за рахунок платні повних господарів, з розрахунку витрат на кількість учнів [40, с. 712]. У 1912 р. платня в сільському початковому училищі складала 60 руб. на рік [66, р. 41]. Учні, які не були менонітами і навчалися в їхніх училищах, вносили вступний благодійний внесок і сплачували більш високу плату. Відомі випадки, коли у родинах представників нижчої страти не мали можливості платити за навчання, їх діти отримували домашню освіту. Батьки їх учили читати, писати, рахувати, бо щоб стати повноцінним членом общини, треба було вміти читати Біблію [65, р. 109]. Отже, хоча соціальна програма менонітів для розповсюдження письменності діяла, схеми фінансування шкіл були конструктивними, але вона не охопила стовідсотково представників нижчої страти.

Центральні середні училища готували вчителів для початкових шкіл [58, р. 178]. З 22 квітня 1868 р. їх випускники мали скласти іспит у випробувальному комітеті Одеського учбового округу, щоб отримати звання вчителя міського парафіяльного і народного початкового училищ [18, арк. 112, 163].

Влітку 1866 р. в Одесі на зібранні представників колоністських товариств було затверджено проект Міністерства державного майна про поділ колоній Південного краю на учбові округи. Поділ відбувся з припискою до кожного округу від 3.192 до 26.120 ревизьких душ чоловічої статі відповідно до кількості центральних училищ. Цей спільний захід Міністерства державного майна і Міністерства внутрішніх справ був спрямований на поліпшення матеріального становища та змісту навчання центральних училищ. Міністерства також прагнули привести середні училища до органічного зв'язку з початковою школою і вивести їх з підпорядкування духовних старійшин [19, арк. 12].

Шляхом аналізу відомостей, які були наведені у складеній нами таблиці (див. **Табл. 1**), встановлено, що на території менонітських колоній півдня України було створено два менонітські учбові округи (Хортицький і Молочанський). Кожний учбовий округ включав менонітські і колоністські (німецькі) колонії, названі волостями у документі. Це свідчить про те, що взаємовпливи представників менонітської спільноти і німецьких колоністів (лютеран і католиків) у сфері освіти після 1866 р. ще більше посилювалися, тоді інтеракції в освітній галузі з православним населенням обмежувалися окремими випадками навчання православних у середніх навчальних закладах колоній.

Таблиця 1.

Учбові округи в менонітських колоніях півдня України в 1866 р.

Назва учбового округу	Назва волості	Кількість колоній	Кількість ревизьких душ чол. статі	Кількість центральних училищ	Кількість шкільних округів
Хортицький менонітський	Хортицька		4617	1	7
	Шведська		667		

	Маріупольська менонітська		817		8
	Ямбург		457		
	Рибальськ		493		
	Іозефсталь		225		
	Біл्लерефельд		-		
Молочанський менонітський	Молочанська менонітська	8	9827	3	9
	Бердянська німецька		828		
Всього:		3	17931	4	24

У 1869 р. за розпорядженням Опікунського Комітету була заснована Молочанська менонітська училищна рада. Молочанські початкові і середні училища були переведені в її підпорядкування з метою вдосконалення учбової частини в колоніях і більш якісного контролю. Хортицькі школи знаходились під контролем духовних старійшин, тут тимчасово діяла подібна шкільна рада, яка згодом стала відділенням Молочанської ради.

Молочанська училищна рада діяла згідно з наказами уряду і створеною за вказівкою Міністерства державного майна пам'яткою "Інструкції Молочанській менонітській училищній раді" від 1 серпня 1880 р. На додаток 15 жовтня 1880 р. у Гальбштадті були складені менонітськими представниками "Правила Молочанській менонітській училищній раді та її відділенням в губерніях Таврійській, Катеринославській та Херсонській". Головний обов'язок ради полягав у контролі викладання в училищах, яке мало вестися згідно з затвердженими розпорядженнями уряду і програмами, а учні мали виховуватись добрими християнами і громадянами. У кожному відділенні був виборний духовний член від місцевого церковного конвенту.

Правилами визначалися нові вікові норми для навчання в початкових школах: хлопці – від 6 до 14 років, навчання дівчат могло закінчуватися в 12 років, тому що навчання далі в спільних класах вважалось непристойним у менонітській спільноті. Це свідчить про меншу освіченість жінок, а також про те, що гендерні стереотипи (в менонітському соціумі продовжувати навчання після 12 років не вважалось жіночою справою) та відсутність особистої мотивації зумовили те, що більшість дівчат по досягненні цього віку, певно, припиняли навчатись, і в центральних середніх училищах до 1870 р. продовжували навчатись одиниці.

Публічні іспити визначались церковним конвентом, після них учні екзамінувалися училищною радою. Ця рада організовувала вчительські конференції: п'ять шкіл кожного району групувалися для щомісячних конференцій учителів [18, арк. 261-264 зв.].

У середині XIX ст. в початкових школах стали вивчати російську мову [62, s. 7]. У 1869 р. Молочанською менонітською училищною радою було

введено обов'язкове викладання російської мови. Викладання цього предмета розпочиналося з третього року навчання. Семирічне перебування учнів у початковій школі пояснювали труднощами вивчення двох мов [1, арк. 8-35]. П.Каменський зазначав, що наприкінці ХІХ ст. у відвіданих ним менонітських школах було десять учбових годин з російської мови на тиждень [37, с. 7].

Кожна початкова школа складалась з одного класу з поділом його на два відділи: в молодший входили перші три роки навчання, а в старший – останні чотири. Учні першого року навчання складали особливе відділення, де заняття проводилися у формі бесід німецькою і російською мовами з Закону Божого, арифметики, малювання, співів, вітчизнознавства. Друге відділення (другий і третій роки навчання) мало нові дисципліни – письмо і читання російською мовою, три рази на тиждень воно поєднувалося з першим відділенням на уроках наочного навчання, двічі вчитель окремо проводив з ними бесіду. Крім того, в розкладі були уроки з вітчизнознавства, коли молодші учні вивчали оточуючу природу, а в середньому і старшому відділеннях – географію та історію [37, с. 78].

Наприкінці ХІХ ст. пред'являлися жорсткі гігієнічні вимоги до розмірів класних кімнат. За сукупністю усіх ознак (довжина, ширина, висота, площа, об'єм), які визначали абсолютний розмір класних кімнат, а також за відносним розміром (площа і об'єм на кожного учня) менонітські початкові школи займали перше місце серед міських, земських, церковнопарафіяльних шкіл. Санітарний стан і вентиляція також були кращими. Однак за освітленням кращими були міські, земські, церковнопарафіяльні школи. Останні місця за освітленням займали менонітські школи і школи грамоти. Гігієністи того часу вважали, що важлива не тільки кількість світла, а його напрямок – зліва від учня, світло з трьох боків вважалось антигігієнічним. Однак у менонітських школах 45% усіх класів мали трьохбічне освітлення, світло з лівого боку було забезпечено лише у 60% класних кімнат. Учні купували підручники у старшокласників. Забезпеченість наочністю в школах колоній була біднішою, ніж у навколишніх селян, оскільки в Російській імперії німецькомовні підручники та наочність з поясненнями німецькою мовою не випускалися [41, с. 22-25].

У центральних училищах учбові плани відрізнялися. Лише в 1870 р. вони були складені з усіх предметів згідно з програмою прогімназій, а в 1871 р. розглянуті на спільних зборах молочанського окружного приказу і Молочанської менонітської училищної ради на чолі з доглядачем цих колоній, а після затверджені Міністром державного майна [18, арк. 40].

Введення загальної військової повинності 1874 р. викликало зростання інтересу до освіти в суспільстві, тому що військова служба скорочувалась з шести до чотирьох років для тих, хто закінчив початкову школу, а хто закінчив середню школу – до трьох. Це стосувалося тільки тих менонітських шкіл, які дотримувались офіційної програми [18, арк. 211, 243; 56, р. 82-83].

За Височайшим повелінням від 2 травня 1881 р. початкові школи та центральні училища в колишніх німецьких, болгарських колоніях, колоніях євреїв-землеробів були передані Міністерству народної освіти, але було

збережено право менонітських старійшин наглядати за релігійною освітою в школах [21, с. 234]. Сертифікати вчителів, які видавалися менонітськими шкільними радами, більше не визнавалися. Тому досвідчені і молоді вчителі мали складати іспити в педагогічних інститутах. Скорочені були шкільні години: до 6-8 уроків на день. Навчальні підручники і посібники обирались “Молочанською менонітською училищною радою” з числа ухвалених Міністерством [1, арк. 5-6].

У другій половині 80-х рр. XIX ст. менонітські навчальні заклади почали відчувати тиск політики русифікації. У 1886 – 1888 рр. в початкових і середніх училищах викладання всіх дисциплін, окрім Закону Божого і німецької мови, стало вестись російською мовою. Щоб забезпечити русифікацію, у менонітські школи направлялись російські вчителі. Поступка була зроблена під час революції 1905 – 1907 рр. Височайше затвердженим Положенням Ради міністрів 23 березня 1907 р. у менонітських сільських початкових училищах було дозволено викладати всі дисципліни, крім російської мови, історії, географії, німецькою мовою [26, 4-75].

У ході політики русифікації меноніти познайомилися з творами вітчизняних поетів і письменників. У центральних училищах регулярно проводили літературні вечори, музично-драматичні вистави, популярністю користувались О.Пушкін, М.Гоголь, Ф.Достоевський, Т.Шевченко [22, р. 73; 64, р. 228].

У результаті використання адміністративного ресурсу і міжетнічної інтеграції документація та листування між колоніями і урядовими чиновниками з 70-х рр. XIX ст. стали вестись російською мовою, а у 80-ті рр. XIX ст. викладання російською мовою у навчальних закладах стало обов'язковим. Однак у побуті меноніти продовжували розмовляти платтдойчем, а писали мовою цього діалекту і німецькою літературною мовою. Перепис 1897 р. показав, що лише 0,7% менонітів Таврійської губернії вважали російську мову рідною [20, с. 92-93; 51, с. 8]. За деякими свідченнями, жінки російською мовою зовсім не розмовляли і не розуміли її, тому що існували інституціональні і соціально-культурні обмеження в отриманні освіти (сім'я, релігія, школа і гендерні стереотипи) [10, арк. 11; 22, р. 97; 27, с. 328; 31, с. 53; 51, с. 151].

Питання про відкриття середнього навчального закладу для жінок було порушено після заборони спільного навчання дівчат і хлопців у середніх навчальних закладах 1870 р. Вважаємо слушною точку зору І. Черказьянової про порівняно пізню появу жіночих середніх училищ. Це пояснюється тим, що тривалий час у південних колоніях дівчата могли відвідувати центральні училища нарівні із хлопчиками [54, с. 32-33]. В той же час хочемо зазначити, що більшість дівчат не мали подібної мотивації, а гендерні стереотипи (це не вважалось жіночою справою) зменшували можливість продовжити навчання.

Дослідники лише фрагментарно звертались до історії жіночих навчальних закладів. Спеціальну увагу створенню мережі жіночих училищ в менонітських колоніях Півдня України наприкінці XIX – на початку XX ст. приділив лише І. Задерейчук, який займався цим в контексті історії навчальних закладів

російських німців та історії жінок [55]. Дослідник підрахував кількість жіночих училищ у менонітських колоніях, уточнив питання про час і місце їх заснування, оскільки в історіографії проблеми з цього приводу існувала плутанина: у 1888 р. у Ней-Гальбштадті (1900 р. – Є. Гриковської); у 1895 р. – у Хортиці; у 1907 р. в колоніях Орлов, Нью-Йорк, Гнаденфельд; у 1908 р. в Кара-Чокмак; у 1912 р. в Карасан. Не всі вони зразу були середніми, але більшість до початку Першої світової війни отримали цей статус. Їх появу І. Задерейчук пов'язує з бажанням батьків дати донькам ґрунтовнішу освіту. Поділяємо думку І. Задерейчука, що мотивація для відкриття жіночих закладів сформувалась в середовищі батьків та їх доньок, і створення жіночих навчальних закладів було прогресивним явищем, сприяло виведенню жінок з розряду домогосподарок у повноцінні члени суспільства [32, с. 169; 33, с. 13].

Усі середні жіночі училища в менонітських колоніях були приватними, тому що матеріальний чинник додатково обмежував доступ жінок до середньої освіти [60, р. 765-772]. Але були приклади доброчинності в громадах, які дозволяли донькам представників нижчої страти отримувати освіту в училищах за рахунок пожертвувань, як це зафіксовано в Хортицькому центральному жіночому училищі у 1902-1903 рр. навчальному році [32, с. 170].

Заробляти собі на життя рукоділлям можна було і без навчання у середніх училищах, де цьому приділяли належну увагу. Навчання в жіночому середньому училищі, закінчення педагогічних курсів в чоловічому центральному училищі передбачали заробіток на життя викладанням.

Після закінчення середніх шкіл необхідно було закінчити гімназію або реальне училище, щоб продовжити навчання в університетах або інститутах Російської імперії [22, р. 115; 53, с. 102; 63, р. 93]. Найбільшою популярністю користувалися педагогічний, інженерний, архітектурний, медичний, теологічний, юридичний факультети [56, р. 87]. За підрахунками Г. Еппа, з усіх округів 133 меноніти закінчили університет, з них 65% – сільські жителі. За 1890-1917 рр. 28% випускників університетів припадало на Хортицький округ; 31% – на Молочанський; 16% – на міські менонітські общини [57, р. 250-252].

Для визначення загального рівня письменності менонітів були використані матеріали Першого загального перепису населення 1897 р. у Таврійській губернії. За нашими підрахунками, серед менонітів було письменних 73,57% чоловіків і 73,38% жінок (у середньому 73,47%). Це вищий показний майже в два рази для чоловіків і в чотири рази для жінок, а в цілому в 2,6 разів, ніж у середньому в губернії (відповідно 36,9% і 17,8%; 27,89%) [20, с. 92-93, 100]. Якщо порівняти рівень письменності менонітів і представників інших національних меншин, наприклад, болгар як групи, яка мала вищий за середній рівень матеріального статку. 1897 р. серед болгар письменних було 41% чоловіків і 10% жінок (у середньому 25%). Рівень письменності менонітів був у 1,79 разів вищий для чоловіків і в сім разів для жінок, а в цілому в 2,9 разів, ніж у болгар [43, с. 208]. Високий рівень письменності менонітів зумовлювався їх конфесійними особливостями: кожний віруючий мав уміти читати Священне Писання і проходив обряд хрещення після здачі іспитів на знання Біблії.

У другій половині XIX ст. існувала потреба у кваліфікованих працівниках різних галузей промисловості. Меноніти одержували професійну освіту в середніх навчальних закладах Олександрівська, Катеринослава, Бердянська, Мелітополя, Одеси, Севастополя [22, р. 115. 63, р. 93]. На початку XX ст. у м. Олександрівську вісім менонітів закінчили 7-класне механіко-технічне училище [4, арк. 1-117; 5, арк. 9], три – ремісничу школу при ньому [5, арк. 4-32; 16, арк. 244], сім – чоловічу гімназію, сім – приватне училище інженера Ляховського [12, арк. 3, 7 зв., 8, 34, 37 зв., 46 зв., 47; 62, с. 1-92]. У 1917-1919 рр. шість доньок підприємців і землевласників закінчили 3-тю жіночу приватну гімназію Л. Бартелінг [13, арк. 107-108, 184, 186, 398-400; 14, арк. 73-74, 85-86]. Не всі діти мали необхідні знання для продовження навчання: частина дівчат брала відстрочки з латини, частину хлопців виключали “через неуспішність” [14, арк. 85; 17, арк. 29 зв., 32 зв., 77 зв.].

З середини XIX ст. до початку XX ст. існували державні і приватні стипендії, завдяки яким в окремих менонітів з'явилася можливість навчатися у містах. У 1868 р. Опікунський Комітет заснував Олександрівську стипендію для бажаючих отримати освіту і професійну кваліфікацію. Деякі меноніти одержували цю стипендію і навчалися у гімназіях Одеси і Катеринослава [57].

У 1910 р. в Олександрівському механіко-технічному училищі І. Лепп заснував стипендію ім. Петра Леппа, свого діда, засновника підприємств “Лепп і Вальман”. Іоганн Гергардович Лепп закінчив Катеринославське реальне училище, був товаришем почесного попечителя в училищі. Право на стипендію мали всі, починаючи з 4-го класу, безвідносно віри й національності, які заслужили це своєю поведінкою та успіхами в науках. Такі діти звільнялися від платні за навчання, а витрати покривалися з стипендіального фонду. Користування стипендією не накладало на стипендіата ніяких обов'язків. Стипендіальний капітал заключався у 5%-х державних паперах і зберігався у місцевій скарбниці в числі спеціальних коштів училища. Перевага надавалась дітям представників нижчої страти, які працювали на підприємствах Товариства “Лепп і Вальман”, але оскільки серед потребуючих не кожен рік вони були, педагогічна рада обирала стипендіатів на свій розсуд. За нашими даними, стипендією скористались приблизно 8 осіб: українці, росіяни, євреї [2, арк. 13-14; 49].

Таким чином, впродовж XIX – на початку XX ст. сформувалася система освіти в менонітських колоніях: початкові та центральні середні училища. Ці навчальні заклади, як і громадські медичні установи в менонітських колоніях півдня України були результатом соціальної програми, зумовленої особливостями релігійного світогляду менонітів, мотивацією у відношенні до письменності та здоров'я, згуртованістю при вирішенні громадських проблем [23].

Високий рівень письменності у менонітських колоніях забезпечувався громадськими початковими навчальними закладами. Середні чоловічі училища, як правило, знаходились на громадському утриманні общин, жіночі середні училища були приватними, тому отримання середньої освіти жінками

обмежувалося матеріальними, інституціональними, соціокультурними чинниками. На початку XIX ст. професія вчителя була чоловічою в менонітських колоніях, а вже наприкінці XIX ст. жінки заробляли на життя викладацькою діяльністю, що є прикладом розширення у сфері жіночих професій, зростання престижності жіночих занять.

У галузі освіти відбувалася аккультурація менонітської етноконфесійної спільноти і представників інших етносоціальних груп регіону. Найбільші взаємодії і взаємовпливи були з німцями-лютеранами, що пояснюється відсутністю релігійно-психологічного бар'єру (протестантська ідеологія), німцями-католиками – відсутністю мовного бар'єру, які навчалися, працювали у менонітських навчальних закладах. Менший взаємовплив був з україномовним і російськомовним населенням, що було зумовлено конфесійними, мовними, соціокультурними чинниками. Навчання українських і російських дітей у менонітських середніх закладах, збільшення кількості українських і російських вчителів у менонітських школах з кінця XIX ст., навчання менонітів у середніх і вищих навчальних закладах Російської імперії – це стало змістом взаємин менонітів з українцями й росіянами у сфері освіти.

Бібліографічні посилання:

1. Відомості про менонітські школи на 1 січня 1908 р. // Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. 89. Менонітська община Мелітопольського повіту Таврійської губернії. – Оп. 1. – Спр.3517. – 15 арк.
2. Документи про надання стипендії імені Петра Петровича Леппа та Петра Павловича Плакса 1909 – 1919 рр. // Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). – Ф. Ф-6. Олександрівське механіко-технічне училище з нижчою ремісничою школою при ньому. – Оп. 1. – Спр. 249. – 169 арк.
3. За проханням вчителя при Молочанському менонітському училищі Петра Нейфельда про допущення дітей російського походження до вступу на виховання в цей заклад 1857 р. // ДАОО. – Ф. 6. Опікунський Комітет іноземних поселенців Південного краю Росії. – Оп. 4. – Спр. 18101. – 1 арк.
4. Звіт за 1913 р. // ДАЗО. – Ф. Ф-6. Олександрівське механіко-технічне училище з нижчою ремісничою школою при ньому. – Оп. 1. – Спр. 367. – 117 арк.
5. Листування з попечителем Одеського учбового округу та іншими про введення викладання Закону Божого для менонітів 1910 р. // ДАЗО. – Ф. Ф-6. Олександрівське механіко-технічне училище з нижчою ремісничою школою при ньому. – Оп. 1. – Спр. 92. – 42 арк.
6. Менонітські колонії нового облаштування – про використання їхнього господарства щодо нових російських поселень у Південній Росії 1842-1845 рр. // РДІА. – Ф. 398. Департамент землеробства. – Оп.6. – Спр. 1550. – 18 арк.
7. Про будівництво училищного дому в колонії Розенталь Хортицького округу 1859 – 1867 рр. // ДАОО. – Ф. 6. Опікунський Комітет іноземних поселенців Південного краю Росії. – Оп. 5. – Спр. 219. – 24 арк.
8. Про будівництво училищного дому в колонії Фрідріхсталь (Маріупольського округу) 1861 – 1862 рр. // ДАОО. – Ф. 6. Опікунський Комітет іноземних поселенців Південного краю Росії. – Оп. 4. – Спр. 20504. – 9 арк.
9. Про вимогу з Одеської Контори Державного банку процентів на капітал Хортицького центрального училища 1867 – 1870 рр. // ДАОО. – Ф. 6. Опікунський Комітет іноземних поселенців Південного краю Росії. – Оп. 5. – Спр. 453. – 36 арк.
10. Про ліквідацію німецького землеволодіння у Волинській, Катеринославській та

- Київській губерніях // Російський державний історичний архів (далі РДІА). – Ф. 1483. Особливого Комітету боротьби з німецьким засиллям. – Оп. 1. – Спр. 32. – 32 арк.
11. Про приймання з Контори Банку за білетом на 8.000 руб. процентів суми Хортицького центрального училища 1857 р. // ДАОО. – Ф. 6. Опікунський Комітет іноземних поселенців Південного краю Росії. – Оп. 4. – Спр. 18133. – 8 арк.
  12. Ревізія приватного училища Ляховського // ДАЗО. – Ф. Ф-3. Олександрівська чоловіча гімназія Міністерства народної освіти, м. Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії. – Оп. 1. – Спр. 3. – 47 арк.
  13. Свідоцтва про народження, закінчення навчання, успішність і довідки про закінчення 1917 р. // ДАЗО. – Ф. Ф-5. Третя приватна Олександрівська жіноча гімназія Бартелінг, м. Олександрівськ. – Оп. 1. – Спр. 1. – 414 арк.
  14. Свідоцтва про успішність і довідки про закінчення 1918 – 1919 рр. // ДАЗО. – Ф. Ф-5. Третя приватна Олександрівська жіноча гімназія Бартелінг, м. Олександрівськ. – Оп. 1. – Спр. 2. – 273 арк.
  15. Сільське господарство – про віддачу для його вивчення вихованців до меноніста Корніса 1838 – 1849 рр. // РДІА. – Ф.398. Департамент землеробства. – Оп. 2. – Спр.174. – 384 арк.
  16. Списки нижчої ремісничої школи за 1916 р. // ДАЗО. – Ф. Ф-6. Олександрівське механіко-технічне училище з нижчою ремісничою школою при ньому. – Оп. 1. – Спр. 475. – 244 арк.
  17. Списки учнів, які навчалися в 1901 – 1915 рр. // ДАЗО. – Ф. Ф-6. Олександрівське механіко-технічне училище з нижчою ремісничою школою при ньому. – Оп. 1. – Спр. 55. – 241 арк.
  18. Справа про Гальбштадтське російське центральне училище (листування, рапорти, свідоцтва, матеріали німецькою мовою) 1869-1881 рр. // ДАОО. – Ф. 6. Опікунський Комітет іноземних поселенців Південного краю Росії. – Оп. 5. – Спр. 580. – 269 арк.
  19. Центральні російські училища та їх капітал 1876 р. // Російський Державний історичний архів. – Ф. 381. Канцелярія Міністерства землеробства. – Оп. 47. – Спр. 464. – 28 арк.
  20. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. XL. Таврическая губерния. – СПб., 1904. – 309 с.
  21. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание III. – Т. I. – СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1885. – 544 с.
  22. Rempel D. A Mennonite family in Tsarist Russia and the Soviet Union. 1789 – 1923 / David G. Rempel with Cornelia Rempel Carlson. – Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press Incorporated, 2002. – 356 p.
  23. Белікова (Романюк) М.В. Медичне обслуговування в менонітських колоніях Південної України (1789-1917) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Випуск XXII. – С.19-22.
  24. Белікова М.В. Традиційно-побутова культура менонітської спільноти півдня України наприкінці XVIII – початку XX ст. // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 2008. – Випуск 9. – С. 240-252.
  25. Бобильова С. І. Система освіти в німецьких та менонітських колоніях Півдня України: становлення і розвиток (XIX – початок XX ст.) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 16. Німці в етнокультурному просторі України. – К.; Унісерв, 2004. – С. 23-28.
  26. Бондарь Д. Секта меннонитов в России. – Петроград, 1916. – 207 с.
  27. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – 412 с.
  28. Вжозек В. Историография как игра метафор: судьбы “новой исторической науки” // Одиссей. Человек в Истории. 1991. – М.: Наука, 1991. – С. 60-74.

29. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В.Шовкун, А.Олійник; Наук. ред. О.Іващенко. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
30. Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года // Одиссей. Человек в Истории. 1991. – М.: Наука, 1991. – С. 48-59.
31. Ермакова С.И. Гендерные проблемы. Обзор российских и зарубежных исследований // Социологические исследования. – 2000. – № 11. – С. 52-67.
32. Задерейчук И.А. Женские учебные заведения в меннонитских колониях юга Украины в конце XIX – начале XX вв. // Культура народов Причерноморья. – Симферополь: Межвузовский центр «Крым», 2002. – №43. – С. 169-173.
33. Задерейчук І.П. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України 1789-1938 рр. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Симферополь, 2005. – 19 с.
34. Задерейчук І.П. Розвиток системи освіти в німців на Півдні України 1789-1938 рр. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Рукопис. – Симферополь, 2005. – 245 с.
35. Здравомыслова Е.А., Темкина А.А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии // Социс. – 2000. – № 11. – С. 15-23.
36. Злобина Л.Г., Малаховская Н.В. Развитие образования в Александровске // Наукові праці історичного факультету. Випуск II. – Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1997. – С. 79-85.
37. Каменский П.В. Вопрос или недоразумение? (К вопросу об иностранных поселениях на юге России). – М., 1895. – 136 с.
38. Клаус А. Духовенство и школы в наших немецких колониях // Вестник Европы. – 1869. – Т. I. – С. 138-174.
39. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Вып. 1. – СПб., 1869. – 455 с., приложения 101 с.
40. Клаус А. Сektаторы-колонисты в России // Вестник Европы. – 1868. – Том 3. – № 6. – С. 665-722.
41. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде. Составители: К.Вернер и С.Харизоменов. – М., 1887. – 112 с.
42. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (у 60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 18-30.
43. Пачев С.І. Освіта та рівень письменності приазовських болгар у другій половині XIX – на початку XX ст. // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 6. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. – С. 205-209.
44. Перов Г.О., Самыгин С.И. Стратификация социальная // Социология: Краткий тематический словарь / Под общ. ред. Ю.Г.Волкова. – Ростов-на-Дону: Издательство «Феникс», 2001. – С. 137-138.
45. Перов Г.О., Самыгин С.И. Стратификации социальной теории // Социология: Краткий тематический словарь / Под общ. ред. Ю.Г.Волкова. – Ростов-на-Дону: Издательство «Феникс», 2001. – С. 139-140.
46. Плесская Э.Г. Молочанский меннонитский училищный совет // Молочна – 2004: Меноніти і їх сусіди (1804 – 2004). Міжнародна наукова конференція. Запоріжжя, Україна. 2-5 червня 2004 р. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. – С. 18-20. – С. 78-80.
47. Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799 – 1876 гг. Под ред. О.В.Коноваловой. – Том 1. Аннотированная опись дел 1799 – 1818 гг. – Одесса, 1998. – 151 с.
48. Репина Л.П. Пол, власть и концепция «разделенных сфер»: от истории женщин к гендерной истории // Общественные науки и современность. – 2000. – № 4. – С. 123-137.

49. Романюк М. Освіта Хортицького менонітського округу (кінець XVIII – початок XX сторіччя) // Теоретичні та практичні питання культурології. Збірник наукових статей. – Запоріжжя, 2000. – Випуск III. – С.228-233.
50. Сведения о Мелитопольском уезде, за 1838 год // ЖМВД. – 1839. – Ч. XXXI. – № 1. – С. 295-343.
51. Соколовский С.В. Меннониты Алтая. История, демография, ономастика. – М.: Российская Академия Наук, Институт этнологии и антропологии имени Н.Н. Миклухо-Маклая, 1996. – 256 с.
52. Черказьянова И.В. Летопись диссертаций по истории и культуре российских немцев (1960-е – 2009 гг.): Справочник. – СПб.: Нестор-История, 2009. – 286 с.
53. Черказьянова И.В. Центральные училища: к вопросу о русификации и самоизоляции немцев // Молочна – 2004: Меноніти і їх сусіди (1804 – 2004). Міжнародна наукова конференція. Запоріжжя, Україна. 2-5 червня 2004 р. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004. – С. 18-20. – С. 100-103.
54. Черказьянова И.В. Школьное образование российских немцев: проблема взаимодействия государства, церкви и общества (1830-е – 1917 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – СПб., 2008. – 43 с.
55. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916. – 266 с.
56. Ens A. Mennonite Education in Russia // Mennonites in Russia, 1788 – 1988: essays in honor of Gerhard Lohrenz. Edited by John Friesen. – Winnipeg, Manitoba, 1989. – P. 75-99.
57. Epp G.K. Urban Mennonites in Russia // Mennonites in Russia, 1788 – 1988: essays in honor of Gerhard Lohrenz. Edited by John Friesen. – Winnipeg, Manitoba, 1989. – P. 239-259.
58. Francis E.K. The Mennonite Commonwealth in Russia, 1789 – 1914. A Sociological Interpretation // The Mennonite Quarterly Review. – 1951. – July. – Volume XXV. – № 3. – P. 173-182.
59. Friesen J. Mennonite Churches and Religion Developments in Russia 1789 – 1850 // Mennonites in Russia, 1788 – 1988: essays in honor of Gerhard Lohrenz. Edited by John Friesen. – Winnipeg, Manitoba, 1989. – P. 43-74.
60. Friesen P.M. The Mennonite Brotherhood in Russia (1789 – 1910). – Fresno, California, 1978. – 1187 p.
61. Into the Past. Buildings of the Mennonite Commonwealth in Russia / R.P.Friesen with Sergey Shmakin. – Winnipeg, Manitoba, 1996. – 286 p.
62. Klassen I.P. Die Insel Chortitza. – Steinbach, Manitoba, 1979. – 126 s.
63. Loewen H. Intellectual Developments among the Mennonites of Russia, 1880-1917 // Journal of Mennonite Studies. – 1990. – Volume 8. – P. 89-107.
64. Reimer A. The Print Culture of Russian Mennonites 1870-1930 // Mennonites in Russia, 1788 – 1988: essays in honor of Gerhard Lohrenz. Edited by John Friesen. – Winnipeg, Manitoba, 1989. – P. 221-237.
65. Staples J.R. Cross-Cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna basin, 1783-1861. – Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press Incorporated, 2003. – 253 p.
66. Urry J. The Cost of Community: the Founding and Economic Management of the Russian Mennonite Commonwealth before 1914 // Journal of Mennonite Studies. – 1992. – Volume 10. – P. 22-55.

Надійшла до редколегії 12.02.2013.